

ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ НАУКИ ПРО КРИМ

Рец. на книгу: *А. Севастьянов. Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / Под ред. проф. А.А. Непомнящего. – Киев; Симферополь, 2010. – 255 с. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 13).*

Монографія О. Севастьянова є прикладом дослідження історії країни через вивчення історії її інституцій. Вона присвячена історії виникнення, розвитку і завершення діяльності (ліквідації) маловивченої громадської (наскільки в умовах СРСР щось могло бути чисто громадським) науково-дослідної установи, що мала назву “Российское общество по изучению Крыма”, скорочено – РОПИК. Пізніше, у 1925 р., воно стало просто “Общество по изучению Крыма” (ОПИК). По-українськи назву перекладено як “Російське товариство з вивчення Криму”. Проіснувало воно з 1922-го по 1932 рік.

Період існування товариства – це період, коли в радянській державі на хвилі подій 1917 року проходила т.зв. “культурна революція”, а ідеологічний зашморг ще не стискав горло природному інтелектуальному пробудженню народу. Набув нового дихання і краєзнавчий рух: деякі установи було успадковано від попереднього режиму, деякі створювалися наново; створювали їх ентузіасти – як представники старої інтелігенції, так і молоді адепти краєзнавства, котрі вдихнули у них нове життя. Про це сказано й у передмові до книги.

Автор монографії поставив собі за мету здійснити комплексне дослідження історії РОПИК у вигляді низки нарисів, науково реконструювати процес історично-краєзнавчого вивчення Криму (с. 9), показати досягнення і значення діяльності товариства для подальшого розвитку кримознавчих досліджень. Книга вийшла в уже відомій науковому співтовариству серії “Бібліографія кримознавства” (випуск 13), що виходить у Сімферополі за редакцією д.і.н. проф. А.А. Непомнящего і здобула визнання і високу оцінку вчених.

Перший розділ після передмови “Російське товариство з вивчення Криму як предмет наукового вивчення” є, по суті, історіографічним. Автор відзначає той факт, що вивченню діяльності РОПИК приділено в науці мало уваги, ситуація

змінилася лише після розпаду СРСР. Все ж він згадує невелику статтю в газеті “Крымская правда” за 1966 р., що належала перу відомого кримського краєзнавця і музейника О.І. Полканова (1894–1971).

Значне місце приділено розгляді праці проф. С.Б. Філімонова “Краєзнавчі організації Європейської Росії і документальні пам’ятки (1917–1929 рр.)”. О. Севастьянов у жорстких висловах піддає критиці як методологічні підходи, з точки зору автора книги цілком хибні, так і змістовну частину його праці. Не обійшлося без серйозних зауважень і до праці І.Ф. Козлова та Л.І. Григор’євої про роботу РОПИК.

Позитивну, на наш погляд, оцінку автор дав працям з історії кримознавства, в тому числі стосовно історії РОПИК, У.К. Мусаєвої та проф. А.А. Непомнящого, які справді зробили значний внесок у дослідження з історії кримських студій.

На особливу увагу заслуговує та частина цього нариса, де йдеться про виданий 1992 року в Казані збірник, назва якого мовою оригіналу звучить «“Забвению не подлежит”». Из истории крымскотатарской государственности и Крыма» (с. 18 і далі); передмову до нього написав відомий дослідник історичного минулого кримськотатарського народу, автор монографії “Історичні долі кримських татар” (М., 1992) д.і.н. Є.В. Возгрін, який гаряче обстоює ідею про те, що кримські татари є корінним народом Криму і мають повне право бути господарями на своїй землі.

Є.В. Возгрін як автор “Передмови” представляє читачам розвідки вчених 20-х рр. ХХ ст., які стали бібліографічним раритетом, хоча й не втратили значення для науки. Йдеться про праці О.С. Башкирова (1885–1963) “Доісторична людина гірського Криму” та “Сельджукізм у давньому татарському мистецтві”, а також невелику замітку видатного громадського діяча кримськотатарського народу Амета С. Озенбашли (1893–1958) “Роль царського уряду в еміграції кримських татар”.

О.В. Севастьянов критикує укладачів збірника і Є.В. Возгріна за “низький рівень наукової підготовки цього видання, що дає основу для помилкового трактування як безпосередньо викладених у статтях збірника фактів і концепцій, так і для виявлення відповідної ролі видання у формуванні певної сучасної політико-ідеологічної концепції” (с. 21). Безперечно, автора книги дратує “об’єктивно антирадянська позиція” Є.В. Возгріна, а особливо оцінки щодо колонізаторської політики царської Росії в Криму і те, що Є. Возгрін «озвучує заклик до “корінного населення Криму” взяти “право на збереження пам’яті своїх предків у власні руки”» (с. 19).

Можна було б погодитися з критикою О. Севастьяновим авторів збірника “Забуттю не підлягає” і Є.В. Возгріна за те, що не було враховано матеріалів дискусії 20-х рр. щодо статей А.С. Озенбашли й О.С. Башкирова, зокрема статей Б.П. Вологдіна та С.О. Усова, якби він у своєму історіографічному нарисі не забув нагадати про такий важливий факт, як виступ академіка Б.О. Рибакіна, і зливу псевдонаукових статей, що розвивали висунуті ним “концепції” “разбойничьего гнезда” та ін., які, за словами автора книги, є “накопичений досвід радянської повоєнної історіографії” (с. 18).

Слід відзначити, що й у викладі історіографії питання, і в решті нарисів автор книги демонструє дуже позитивні риси дослідницької роботи: кожен розділ закінчується коротким, але містким висновком, повноцінним науковим апаратом і полемічністю.

Нарис про заснування РОПИК і перші кроки його існування (1922–1925) детально та повно висвітлює історію започаткування роботи ОПИК за ініціативою групи московської наукової і творчої інтелігенції. Автор наводить склад учасників організаційних зборів, що відбулися 13 жовтня 1922 р. Викладено також основні положення Статуту, зареєстрованого, як належить, в НКВС. Щодо цього, то не можна вслід за автором книги не процитувати 26-й параграф цього документа, де визначалися випадки, при яких робота товариства могла бути припиненою: “1) за постановою урядової влади; 2) внаслідок арешту більшої частини членів Ради (sic!);

3) за постановою 2/3 членів товариства відповідно до списків” (с. 41).

О.С. Севастьянов публікує повний склад правління РОПИК; далі він відзначає зміни у складі правління, а також нотує теми доповідей членів Московського відділення РОПИК, які вони готували для оприлюднення. Їхній аналіз показує, що підхід до вивчення Криму мав в основному споживацький характер: переважна кількість тем стосувалася геології, мінералогії, ботаніки, бальнеології.

Детально автор розглядає події, пов’язані з формуванням і початком діяльності мережі регіональних філій, першою з яких стала Гурзуфська наукова база. Її дослідження сміливо можна віднести до галузі вивчення продуктивних сил, тобто геологічні, геоморфологічні, геоботанічні, астрономічні, а ґрунтові та етнографічні довелося відкласти. Далі подано історію створення філій у Ялті, Керчі, а також у Сімферополі, Судаку, Феодосії, Севастополі, Євпаторії та ін. Автор детально описав усі збори відділень, їхніх учасників та теми їхньої діяльності. Особливо слід зупинитися на тому факті, що, як зазначає автор, гурток краєзнавства при Державному палаці-музеї тюрко-татарської культури в Бахчисараї мав у РОПИК особливий статус. Ним керував відомий діяч кримськотатарської культури Усеїн Боданінський (1877–1938), який разом з багатьма іншими став жертвою сталінського терору (с. 74–75). Ще одна філія була створена в Ленінграді, до неї належав і видатний вчений-тюрколог О.М. Самойлович (1880–1938), теж жертва сталінського режиму.

Наступний етап історії РОПИК – (1925–1927) О.С. Севастьянов описав як “курс на злиття академічної науки з масовим краєзнавством”. Було змінено Статут, організація почала називатися просто “Товариство з вивчення Криму” (ОПИК), його діяльність поширювалася на всю територію СРСР. Вже у квітні 1927 року відкрився перший з’їзд цієї нової/ненової організації. Хоча московське відділення ОПИК стало рядовою філією, але продовжувало відігравати роль керівного органу організації (с. 91). Кримські татари у цьому органі представлені не були.

Період 1926–1928 рр. автор назвав переломним, бо з 1929 р. почалося згорання

роботи організації. І в цей період, як видно з книги О.В. Севастьянова, основним полем діяльності вчених-членів ОПИК були вивчення і популяризація знань про природні умови, корисні копалини, промисловість Криму і всього Чорноморського регіону. Історичні, археологічні та етнографічні дослідження стояли на останньому місці. Про це свідчать наведені переліки тем доповідей членів ОПИК у різних філіях. Особливо плідною була робота визначного географа Б.О. Куфтїна, археологів Г.А. Бонч-Осмоловського, К.Е. Гриневича. Згадується і кримськотатарський вчений Я.М. Якуб Кемаль (1888(7)–1939).

В окремих розділах виведено внесок ОПИК у вивчення історії Криму, коли, як вважає автор, “досвід попередніх поколінь дослідників ще не був цілковито відкинтий і приречений на забуття, а точніше, процес підкорення новій ідеологічній державній науковій парадигмі відбувався поступово” (с. 123). Наводячи матеріали дискусії, яка розгорнулася між кримськотатарським істориком і громадським діячем А. Озенбашли, який рішуче засуджував колонізаторську політику і практику в Криму, і російським вченим Б.П. Вологдіним щодо демографічної ситуації в Криму в історичній ретроспективі, О.С. Севастьянов став на бік Б.П. Вологдіна та С.О. Усова, котрі, по суті, відтворювали стару офіційну позицію про малонаселеність Криму до загарбання півострова імперією, про причини масової еміграції місцевого населення до Туреччини, ніби в пошуках кращого життя, хоча ніким не доведено, що у тій країні життя було кращим. Причини переселення татар на турецькі землі після Кримської війни пояснюються бездоказовим звинуваченням у колабораціонізмі (с. 126). Як це нагадує 1944 рік! Царистській позицію (хоча іноді пом’якшуючи свої твердження) відстоював і відомий кримознавець А.І. Маркевич, твердячи про колабораціонізм татарського населення (с. 139) та про вплив мусульманського духівництва і “спеціальних посланців” з Османської імперії, “що привело до зростання націоналістичної самосвідомості в кримськотатарському середовищі, яке вилилося в стихійну непокору російській владі і бажання залишити Крим”. Погляди А.І. Маркевича свого часу критикували й акад. А. Кримський, і В.В. Дубровський

як такі, що залишали в тіні реальні мотиви еміграції, як-от пограбування земель, конфесійна та національна політика царського режиму стосовно “іногородців”. Тож й у цьому розділі автор виявив “бійцівський характер”, намагаючись розбивати положення книги Є.В. Возгріна.

Зупинився О.С. Севастьянов і на працях, присвячених так званій «поміщицькій колонізації» Криму та архітектурі відомих споруд, що й нині прикрашають Південний берег півострова. Ці “досягнення” колонізації якраз і свідчать, що причину масової еміграції кримських татар слід шукати в нестерпних умовах життя обезземелених кримських татар. Мабуть, на майбутнє потрібно дослідити, звідкіля взялися “поміщицькі наделі”, що про них писали і вчені-попередники, і нинішній автор книги.

У розділі про вивчення історії матеріальної культури й охорони пам’яток у Криму відзначаються праці відомих вчених Г.А. Бонч-Осмоловського (1890–1943), Б.С. Жукова, С.М. Бібікова, Ю.Ю. Марті, дослідження Херсонеса і т.д.

У розділі “Вивчення побуту й культури народів Криму” автор подає картину дослідницької роботи членів ОПИК у згаданих сферах, тематично виділяючи три напрямки: етнічна історія півострова, сучасний розвиток народів Криму, загальнотеоретичні завдання дальшого етнографічного вивчення Криму (с. 175). Йдеться по відомі праці Б.М. Засипкіна (1891–1955) (архітектура), У.А. Боданінського (1877–1938) (народне прикладне мистецтво), А.К. Кончевського (фольклор, музика кримських татар), Б.О. Куфтїна (антропологія), І.М. Серкізова-Серазіні (етнодемографія), В.Й. Філоненка (етнографія). Як недолік відзначається недостатня увага до інших, крім кримських татар, народів півострова.

Останнім хронологічним є нарис “Згортання діяльності ОПИК (1929–1932). Згортання, а потім і розгром краєзнавства стосувалися всіх організацій, у тому числі ОПИК, після 1929 р. перестав видаватися журнал “Крим”. Самостійно за цей період у Сімферополі надруковано дві цінні публікації: “Библиография библиографических указателей о Крыме” Е.Е. Гопштейна та “Каталог землетрясений в Крыму” М.В. Смирнова (с. 194).

Висновки О.С. Севастьянова напри-

кінці книги зроблені науково, чітко і небагатослівно, вони показують відмінне знання автором усіх обставин створення та існування РОПИК/ОПИК та свідчать про глибоку проробку всіх доступних джерел, у тому числі архівних, і особливо змісту журналу “Крим”. Звичайно, більше можна було б сказати про контекст, тобто про місце дослідницької і популяризаторської роботи ОПИК серед організацій подібного профілю в інших регіонах Союзу, в тому числі й в Україні. Шкода, що автор не скористався працею А. Кримського “Студії з Криму”, а також рецензією на неї відомого українського сходознавця В.В. Дубровського (1897–1966) і взагалі всім доробком українських сходознавців.

Книга О.С. Севастьянова є, як прийнято писати, цілком завершеною науковою працею, насичена недоступною досі і маловідомою інформацією, багато ілюстрованою: фотографії, копії особових листків, копії відкритих листів та іншої науково-організаційної документації. Додатки є цінними і корисними для читачів книги і майбутніх дослідників-продовжувачів.

Але не з усіма висновками і положеннями автора можна погодитися. Деякі з них і досі викликають дискусії. Це стосується насамперед так званої “коренізації”, що в

Криму мала вигляд “татаризації”. Автор явно не сприймає цей зигзаг радянської національної політики. Але, мабуть, слід глибше дослідити це явище і знайти відповідь на питання, що ж ця політика принесла народам, на які вона була спрямована, і чи справді аж так постраждав у результаті її запровадження на керівному партійному рівні імперський народ – росіяни.

Також слід зазначити, що питання історичної демографічної статистики набуло сьогодні політичного значення і тому вченим варто спиратися не тільки на царсько-радянську історіографію, а й на інші, об’єктивніші, свідчення, а саме: усні розповіді учасників різних подій, турецькі архівні дані, результати дослідницьких зусиль самих кримських татар.

На закінчення можна приєднатися до основного висновку автора про те, що “Багата спадщина РОПИК, досвід вчених і краєзнавців з організації історичних, археологічних, етнографічних досліджень, масив оригінальних публікацій членів організації не втратили наукового і практичного значення на сучасному етапі розвитку історичної науки. Використання закладеної у них наукової інформації буде сприяти подальшому розвитку історіографічного напрямку в кримиознавстві” (с. 201).

Ю.М. Кочубей